



ДО ДЖЕРЕЛ

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ

*З архіву Ніжинської полкової канцелярії
та міського магістрату*

Серед пам'яток писемності, що зберігаються у Ніжинському краєзнавчому музеї, особливої уваги заслуговують 10 гетьманських універсалів кінця XVII — початку XVIII ст. Написані на одинарних аркушах цупкого паперу досить розбірливим скорописом, універсали скріплені особистими підписами гетьманів та круглими печатками Генеральної військової канцелярії.

Документи було передано в краєзнавчий музей з рукописного відділу Наукової бібліотеки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя у 1967 р. Сьогодні вони становлять невелику уцілілу частину зібрань архіву Ніжинської міської Думи, який утворився з архівів міського магістрату та полкової канцелярії. Всі 10 універсалів знаходимо у переліку документів, складеному 1867 р. відомим дослідником Філаретом Гумілевським¹.

Серед оригінальних документів XVII — XVIII ст., що зберігалися в архіві Ніжинської Думи, були універсали гетьмана Б. Хмельницького ніжинським полковникам та полковій старшині від 1650, 1652 та 1656 років, гербовий привілей та підтвердження Магдебурзького права місту Ніжину польського короля Яна Казимира 1659 р., жалувана грамота царя Олексія Михайловича 1660 р., універсали гетьманів Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка, І. Мазени на підтвердження прав мешканців міста, накази ніжинських полковників тощо.

Дослідники звернули увагу на цей архів ще наприкінці XIX ст. При створенні другого тому «Опису старої Малоросії» (1893 р.), присвяченого Ніжину та Ніжинському полку, з ним ознайомився О. М. Лазаревський².

Ще одну спробу ввести ці універсали у науковий обіг було здійснено у 1966 р. Але у публікації «Українського історичного журналу» документи цитувалися вибірково, без дотримання загальноприйнятих правил друкування історичних джерел. Були помилки й в прочитанні тексту, до того ж більшість документів лишилася поза увагою³.

Найдавнішим матеріалом, що пропонується для публікації, є універсал І. Самойловича від 1672 р. (№ 1) ніжинському полковнику Пилипу Уманцю, в якому гетьман звільняв мешканців міста від військового постою строком на один рік. Треба зазначити, що цьому універсалу передували драматичні події 1668 р.: місто було спалене та пограбоване каральним загоном князя Г. Ромодановського за участь його мешканців у повстанні проти московських воевод. Наслідки нищівної пожежі, що

відчувалися упродовж тривалого часу, змусили ніжинський магістрат звернутися до гетьмана з проханням звільнити міщан від стаційного обов'язку на користь війська⁴.

Універсали №№ 2—9, видані на прохання ніжинського магістрату або його окремих посадових осіб, регламентують відносини міського уряду з полковою канцелярією. Вони свідчать про загострення суперечностей між військовою та цивільною адміністраціями на початку XVIII ст. Так, розгорнутим варіантом документа № 2 є універсал № 8, причому в останньому конкретизується, які села Прохорської сотні Ніжинського полку підлягають юрисдикції міського уряду і з яких зборяється брати селян на заготівлю сіна для війська. Універсал № 4 є деталізованим варіантом універсалу № 3, що зобов'язував козаків, які торгують горілкою у магістратських селах, сплачувати покуховний збір на користь міського уряду.

У документі № 7 йдеться про створення при міській ратуші кінної поштової служби. Згідно з розпорядженням гетьмана, вїт та магістрат відають поштою, а на місцевих землевласників покладається обов'язок виділяти підводи для її функціонування.

Документ № 8 дає можливість простежити механізм вирішення конфліктів, пов'язаних з несанкціонованим переселенням в українські міста російських «біглих» купців, визначити їх юридичний статус та адміністративне підпорядкування.

Досить цікавими є також документи №№ 4, 5 та 10, в яких згадуються вїти Стерій та Петро Тернавіоти, які належали до заможної родини ніжинських греків. Як встановив О. М. Лазаревський, тривалий час Петро Тернавіот та його батько Стерій володіли в Ніжині правом на «індуктний збір» — збирання мита з привізних товарів. Тричвалі перебування греків, що розбагатіли через відкупи, в уряді міських вїтів (Стерій Тернавіот займав цю посаду у 1714—1718 рр., а Петро — у 1727—1750 рр.) свідчить про значну роль грецьких купців в управлінні містом і розвитку торгівлі⁵.

Таким чином, запропоновані документи дають можливість детальніше ознайомитися з життям міст другої половини XVIII ст., висвітлюють юридичні відносини між міською та військовою адміністраціями.

В публікації документи наведені у хронологічному порядку. Тексти адаптовані відповідно до існуючих вимог. Стилїстичні особливості збережені.

№ 1

1672 р., жовтня 15.— Універсал гетьмана Івана Самойловича ніжинському полковнику Пилипу Уманцю та полковій старшині про звільнення мешканців Ніжина від стаційного обов'язку на користь війська.

Іван Самуїлович, гетман Войска Его Царского Пресвитлого Величества Запорозкого.

Всім вобец и каждому того требующому, а именно пану полковникови ніжинському, сотникови атаманови городовому, особливе висланому нашому, сим нашим писаньем відомо чинимо: иж респектующи мы на знищене жителей ніжинських, для которого, по спаленю міста своего и до сего часу до першої перфекції не могут прийти, а особливе уважаючи немалую од розних мимоїздов наїздов оним діючуюся докуку, которим в приймованю звикли людзко ставитися, взглядом теди оних знищеня, яко теж и взглядом їх людскости, которую розним особам в потребах войскових через їх місто простуючим висвідчают, увольняемо

всіх од мала до велика поменених жителєй ніжинських од даня стації сегорочное. Прето аби пан полковник ніжинський, сотник атаман городової, особливе наш висланий, за показанем сего нашего універсалу и наименьше вибиранем стації не важилися помененим жителем ніжинським завдавати трудности и оное витягати, пильно повагою влади наше приказуемо.

Писан в Батурини, 15 дня октоврия 1672 року.
Іван Самуйлович, гетман Войска Ёго Царского Пресвітлого Величества Запорозкого.

НКМ, ПП — 2617.

№ 2

1713 р., червня 5.— Універсал гетьмана Івана Скоропадського про заборону використання на косовицю селян Прохорської сотні Ніжинського полку.

*Ёго Царского Пресвітлого Величества
Войска Запорозского гетман Іоанн Скоропадский.*

Всім, кому о том відати будет надлежало, а особливе тому висланному, який будет прислан в полк Ніжинский от пана господара двору нашего для вигнання людей на вкошене сіна коням войсковим арматним, сим нашим універсалним писанем ознаймуем, иж просил нас войт з майстратовими города Ніжина, дабысмо в сілах їх, до ратуша прилеглих, в сотні Прохорской будучих, людей посполитих от сінокосу уволнили. Прето мы прошеніе его, войта з майстратовими, принявши за слушност, яко увольняем, так пильно приказуем, абы тепер и впред, когда колвек будет в полк Ніжинский висланный для того прислан, не важилься з сіл, до ратуша Ніжинского належних, людей на косовицю вигонити.

Дан в обозе од Кобіжчи юня 5 року 1713. Звищъменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП — 2621.

№ 3

1713 р., червня 5 — Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику Лук'яну Журавському та полковій старшині з розпорядженням про сплату покуховного збору на користь міського магістрату.

*Ёго Царского Пресвітлого Величества
Войска Запорозского гетман Іоанн Скоропадский.*

Пану полковникові ніжинському з старшиною полковою и кому о том відати будет надлежало, сим нашим ознаймуем універсалом: иж прекладали нам через супліку свою пан войт з майстратовими города Ніжина, что от безпрестанних переездов людей великороссійских неменьше діются в ратушу їх тамошном росходи, на которіе ніотколь не міючи жадного подпоможєня, просили такого нашего респекту, жебы в селах, до ратуши належних, міскую на вишинк давати горілку без плачення покуховной повинности. Такожє и козаки, мешкаючие в тих селах, если хто будет свою шинковати горілку, покуховний належитий платеж в подпоможєне помянутих росходов до ратуша Ніжинского отдавал. Теды мы, гетман, прошеніе его, войта з майстратовими, за слушное принявши, як через сей наш універсал позволяем їм в селах, до ратуша прилеглих, давати міскую горілку без плачення покуховного, так при-

казуєм, жебы и козаки тамошние, шинкуючи свою горілку, покуховную повинност на росходи ратуша Ніжинского ім, войтови з майстратовими, отдавали, в яком отбираню не міет пан полковник з старшиною жадного чинити препятія, упоминаем. Однак того варуем, дабы войт з майстратовими тих збиранних покуховних грошей на свою потребу не забирали, але бы они употребляли на росходи міськіє.

Дан в обозі од Кобіжчи юня 5 року 1713. Звишъ-менованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП — 2619.

№ 4

1714 р., травня 8.— Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику Лук'яну Журавовському та полковій старшині з розпорядженням про сплату покуховного збору на користь міського магістрату.

Его Царского Пресвітлого Величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Іоанн Скоропадский.

Пану полковникові ніжинскому, старшині его полковой и всім, кому колвек о том відати будет належало, сим нашим ознаймуем універсалом: иж прекладали нам через супліку свою пан Стерій Тарновіот, войт тамошний з майстратовими, что од безпрестанних переїздов великоросійских и наших людей неменшіє в ратуші їх чинятся росходи, на которіє, не иміючи ніодколь жадного подпоможєня, просили нас о таковий респект, жебысмо в селах їх, до ратуша належных, именно в Крутах, Кагарликах, Печах, Хорошом Озері, Синяках и Кунашовці, монаршими Царского Величества грамотами до прислушанія міського утвержденных, позволили ратушнюю на вишинк давати горілку без оплаченя покуховной повинности, и козакам в тих селах мешкаючим приказали: если хто будет свою шинковати горілку, належитий за покуховное платеж до ратуша їх ніжинского в подпоможєне помянутих росходов оддавати. Теди мы, гетман, принявши его, пана войта з майстратовими, прошеніє за слушност, яко чрез сей наш універсал позволяем им в помянутих селах, до ратуша прилеглых, міскую горілку без покуховной дачи шинковати, так міти хочем и пилно жадаем, жебы и козаки тамошніє, хто з них свою будет горілку давати, покуховную повинност на росходи ратуша ніжинского платити, в яком тих грошей одбираню не міет пан полковник з старшиною своєю жадного чинити препятія. Того зас варуем, дабы пан войт з майстратовими своими помянутих грошей, за покуховное збыраючихся, на свої пожитки не оборочаючи, на міськіє росходи оніє употребляли. Докладаем тут же и тоє, абы пан полковник ему, пану войтові, з села Плоской, на уряд войтовства монаршою грамотою определенного, на обыход его показанних грошей, якіє од жителей тамошних належатимут, не боронил выбиратьи.

Дан в Глухові мая 8, року 1714. Звишъменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП — 2622.

№ 5

1715 р., жовтня 11.— Лист гетьмана Івана Скоропадського до ніжинського війта Стерія Тернавіота.

Мой ласкавий пане войте ніжинський з майстратом.

Пишеш Ваша Милость до нас, просячи, абысмо дом Ваш Милостин и прочіих майстратових от станцій великоросійских жолніров веліли

увольнити. Теды мы прекладаем Вашой Милости, же превосходителній-
шей его Милость господин генерал и кавалер Рен, з десятма полками
імет по указу Царского Пресвітлого Величества ити до Смоленска, а в
полку Ніжинском определено толко половині полку Ростовского да Глав-
ной Аптеці на квартирах стояти ⁶. Прето яко надіємся, же тая жолніров
станція не будет людям тяжесна, так дом Ваш Милостин и майстрато-
в их могут быти от оной свободни, поневаж ми писали до господ ком-
мендиров, ижъбы они на дворах начальницких не становились, але бы
там стояли, где им будут отведени квартири. При том засилаем Вашей
Милости ласку нашу.

*З Глухова, октоврия дня 11, року 1715. Вашой
Милости ласкавий Иван Скоропадский, гетман Вой-
ска Его Царского Пресвітлого Величества Запо-
розкого.*

НКМ, ПП — 2616.

№ 6

1715 р., Листопада 9.— Універсал гетьмана Івана Скоропадського до ніжинського полковника Л. Жураковського та полкової старшини про звільнення членів міського магістрату від постою російських військ.

*Его Царского Пресвітлого Величества
Войска Запорожского гетман Иоанн Ско-
ропадский.*

Пану полковникові ніжинському, п. п. старшинам его полковым и всім, кому колвек о том відати надлежат імет, а особливе їх милостям господам коммендіром армейских войск, сим нашим ознаймуем універсалом: иж респектуючи мы на п. п. майстратових тамошних, что они уставичне на ратушу працюют, увольняем доми їх од станції, за чим абы їх милость господа коммендіри великоросійськіє на дворах помянутих п. п. майстратових не становилися, а пан полковник бы, п. п. старшина его полковая и ніхто инший не веліли туда їх на станцію не сла-ти, хоча й бы быти міл валный який быти ⁷ наїзд.

*Дан у Глухові новеврия дня 9, року 1715. Звишъме-
нованный гетман рукою власною.*

НКМ, ПП — 2615.

№ 7

1717 р., лютого 3.— Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику Л. Жураковському та полковій старшині про запровадження пошти у віданні міської ратуши.

*Его Царского Величества Войска Запо-
рожского гетман Иоанн Скоропадский.*

Пану полковникові Ніжинському з старшиною его войсковою, атаманові городовому тамошнему, а особливе паном державцем духовним и свіцким, маєтности свої в том уезді міючим, и всім, кому о том відати надлежит. Сим нашим ознаймуем універсалом, иж яко перед сим чрез Омеляновича, писара сотні Глуховской, определилисмо почті при ратуши быти в завідованню пана войта з майстратовими и оною всякие приключаются наїзды заровно з ратушними конми одбувати, так и тепер, не обмінаючи того нашего определения, повеліваем, жебы не-

премінно помянута почта привернена была до ратуша, даби посполу з майстратовими в отбуваню всяких случаючихся подвод належити порядком тую общенародную двегали и исполняли повинност, за чи сколько водлуг реестру, преждним определением учиненного, надлежи з якого села подвод вистатчити, аби панове державці духовніе и свіцкіе видавати оних разною мірою не отрикали, о чом, иж бы непременно ука зові нашому сталося за досит, повторе рейментарско приказуем.

Дан в замку нашом Гадяцком февруаря 3 1717 року. Звишъменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП — 2614.

№ 8

1717 р., лютого 4.— Універсал гетьмана Івана Скоропадського військовій старшині із заборною ви користувувати на косовицю та перевезення сін селян із сіл Прохорської сотні, які підлягають ні жинському магістрату.

Его Царского Пресвітлого Величества Войска Запорожского гетман Іоанн Скоропадский.

Вам, атаманові армаскому артиллерії нашой войсковой и кожному, кому колвек о том відати надлежит, сым нашим ознаймуем універсалом: иж доносил нам войт ніжинській з майстратовими, что любо указом нашим предложено Вам, абысте сіл их майстратових, в сотні Прохорской будучих, именно Крутов, Кагарликов, Хорошого Озера и Печей, до кошенья и воженя сіна и иных повинностей не важилися чепати того ради, же они тими своїми селами всякіе наезди до ратуша отбувають. Однак вы и тепер, як нам от их же майстратових доносится, и перестаете людей их за вожене сіна грабьти, в чом просили нашего помянутіе майстратовіе респекту й заступленія. Прето чрез сей наш універсал пилно вам приказуем, обысте впрод нікогда з сіл их майстратових людей, которими они всякіе ратушніе отбувають повинности, ні на якіе потреби не зачепали и грабежов брати у них не дерзали под неопустним каранем повторе приказуем.

Дан в Гадячом февр. 4, року 1717. Звишъменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП — 2618.

№ 9

1717 р., лютого 27.— Універсал гетьмана Івана Скоропадського ніжинському полковнику Л. Жураковському з розпорядженням про підпорядкування міському магістрату російських купців, що переселилися до Ніжина.

Его Царского Пресвітлого Величества Войск Запорожских обоих сторон Днепра гетман Іоанн Скоропадский.

Пану полковникові наказному ніжинському и впрод совершенному, п. п. старшині полковой и всім, кому колвек о том відати належит, сым нашим ознаймуем універсалом: поневаж за прибытием в Ніжин господина полковника Єргольского, по указу Царского Пресвітлого Величества во всі полки рекменту нашого для взиску и виводу біглых великороссийской породы людей ординованного, явилися там нікторіе в Нижном городі великороссийскіе купчины, домов своїх поселеніе там міючіе, яких княз Его Милость господин Масалский, коммендант та-

жешний⁸, окриваючи своєю протекцією, не допускал им прислушати до ратуша. Того ради пан войт ніжинський з майстром просил у нас такового універсалу, иж бы помянутіе великороссийскіе купчини, міючіє свої поселенія в Нижнем городі Ніжині, до ратуши тамошного, так як і протчіє міщане, прислушали и належитое в общенародних повинностях посполитим чинили помоществованіе. Теди мы прошенію его, зана войта, склонившися, велілисмо з канцелярії войскової сей наш видати універсал, которого повагою варуем и приказуем, абы вишемененніе великороссийскіе купчины, в Нижном городі Ніжині домамы своїмы мешкаючіе, если господин полковник Єргольский по указу Царского Пресвітлого Величества разсмотреніем своїм оставит их жити свободно, нікуда болш, толко до ратуша тамошного прислушали и всякіе в общенародних повинностях заровно з иншими обывателямы посполитимы чинили городові помоществованіе.

Дан в Глухові року 1717, февруара 27. Звишъменованный гетман рукою власною.

НКМ, ПП — 2620.

№ 10

1729 року, жовтня 4.— Універсал гетьмана Данила Апостола ніжинському війту Петру Тернавіоту на підтвердження універсалів І. Скоропадського від 1713 та 1717 років.

Єго Императорского Величества Войска Запорожского обоіх сторон Дніпра гетман Даниїл Апостол.

Ознаймуем сим нашим універсалом всім, кому бы о том відати надлежало: иж п. Петро Стерієвич Тернавіот, войт ніжинській майстратовий з урядниками тамошними, презентовали нам універсали покойного антецессора нашего гетмана Скоропадского, один в 1713, а другій в 1717 годах данніе майстрату ніжинському, дабы з сел іх майстратових, а именно Крутов, Кагарликов, Хорошого Озера и Печей, людей, якіе до ратуша тамошного надлежат и всякіе повинности отбужают, до жадних тягlostей, а барзій для кошеня сіна войскового не употребляно, водлуг которых просили и нашего потверженя. Мы прето, гетман, означенному прошенію давши у себе місце, веліли з Єнеральной войскової канцелярії видат сей наш універсал, чрез который предлагаем, дабы з сел вишеозначенних, до ратуша ніжинского от антецессоров наших універсалами наданних, людей нікто до кошеня и воженя войскового сіна и до других повинностей не чепал, но міют оних маетностей люде до рашута тамошного належать и всякіе повинности отбужать, по силі вищенаміненних от антецессора нашего данних універсалов, міти хочем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові октоврія в 4, 1729 году. Звишъменованный гетман рукою власною.

Передмова і публікація Олександра Морозова

НКМ, ПП — 2623.

¹ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— К., 1874.— Кн. 7.— С. 428—431.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— К., 1893.— Т. 2.— С. 56—57.

³ Бисько І., Шуст В. Універсали Ніжину // Укр. істор. журнал.— 1966.— № 11.— С. 118—119.

⁴ Літопис Самовидця.— К., 1972.— С. 104—105.

⁵ Лазаревський А. Вказ. праця.— С. 62.

⁶ Йдеться про пересування російських військ під час Північної війни 1700—1721 рр.

⁷ Так у тексті.

⁸ Князь Федор Кольцов-Масальський був ніжинським комендантом за часів гетьмана І. Скоропадського. Володів селом Дремайлівкою в Ніжинському полку.